

Толстенко В. Л.,
кандидат юридичних наук

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ ФОРМИ ДЕРЖАВИ Й РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Досліджено методологічні засади аналізу поняття форми держави в класичній і сучасній теорії держави та права. Розкрито методологічний потенціал зазначеного поняття для вивчення процесів утворення та розвитку держави, а також для дослідження її специфіки порівняно з іншими суспільними утвореннями. Здійснено аналіз елементів форми держави, а також специфіки методології її вивчення в умовах утвердження принципів правової державності. Доведено важливість ролі поняття форми держави для характеристики сучасних процесів державно-правового розвитку.

Ключові слова: форма держави, теорія держави та права, методологія, елементи форми держави, правова реальність, державно-правовий розвиток.

Исследованы методологические основы анализа понятия формы государства в классической и современной теории государства и права. Раскрыт методологический потенциал данного понятия для изучения процессов образования и развития государства, а также для исследования его специфики по сравнению с другими общественными союзами. Осуществлен анализ элементов формы государства, а также специфики методологии ее изучения, в условиях утверждения принципов правовой государственности. Доказана важность роли понятия формы государства для характеристики современных процессов государственно-правового развития.

Ключевые слова: форма государства, теория государства и права, методология, элементы формы государства, правовая реальность, государственно-правовое развитие.

The article investigates methodological foundations of analysis of the concept of state forms in the classical and modern theory of state and law. The author reveals the methodological potential of this concept for the study of the state formation and development, as well as to explore its specificity compared with other public unions. Particular attention is paid to the definition of the elements of the state form, as well as to the methodological specifics of the state form studies while improving the principle of the rule of law. The role of state form concept in order to characterize the modern processes of state-and-legal development is substantiated.

Keywords: state form, state and law theory, methodology, elements of the state form, legal reality, state-and-legal development.

Ностаючи однією з фундаментальних юридичних наук, сучасна теорія держави і права не лише надає відповіді на найважливіші питання, які пов'язані із встановленням закономірностей розвитку держави і права як специфічних явищ суспільної організації, але й розробляє нові підходи та категоріальні інструменти для дослідження тих явищ, які усталено відносяться до предмету цієї науки. Цілком очевидно, для одним з таких явищ, як це впливає вже з самої назви зазначеної науки, є держава. Таким чином, характеристика та висвітлення методологічних передумов аналізу як держави в цілому, так і її форми, є важливим та науково значимим завданням теорії держави і права. Дійсно, говорячи про державу, незалежно від ступеня її розвитку, типу домінуючих публічно-владних відносин, історичної специфіки, характеру її взаємодії з суспільством тощо, завжди вказуються її сутнісні і формальні якості та властивості. Тобто від самого початку науково-юридичне вивчення феномена держави і державності передбачає теоретичне визначення поняття форми держави на наповнення його конкретним змістом через опис елементів форми держави, а також встановлення ролі цього поняття в аналізі процесів постання і розвитку держави.

Утім, говорячи про наукову значущість вивчення методологічних передумов та визначення теоретико-методологічного потенціалу поняття форми держави для сучасних державно-правових досліджень, доцільно акцентувати увагу на тих причинах, які надають зазначеній проблематиці теоретичної і практичної актуальності.

По-перше, останнім часом як у вітчизняній, так і в російській юридичній науці точаться дебати стосовно доцільності виокремлення у рамках загальної дисципліни теорії держави і права двох відносно самостійних галузей, якими є: а) теорія держави, і б) теорія права [1, с. 14]. З одного боку, такий підхід дозволяє істотно уточнити та конкретизувати такі два явища як держава і право, оскільки кожне з них має не лише своє визначення, але й власну незаперечну специфіку. Більше того, доволі часто у дефініції держави не потрапляє таке поняття як «право» (як приклад можна навести визначення такого відомого російського юриста як С.Алексеев, який характеризує державу як «політико-територіальну суверенну організацію публічної влади, яка має спеціальний апарат і може робити свої повеління обов'язковими для населення усїєї країни» [2, с. 4]), що дає підстави окремим фахівцям доводити доцільність розбудови двох відносно відокремлених теорій, кожна з яких має своє чітко визначене предметне поле і орієнтована на вивчення

специфічних суспільних відносин: публічно-владних (для теорії держави) та правових (для теорії права). З іншого боку, це подекуди створює штучний розрив між державою і правом (і відповідно – між державними і правовими явищами), який стає на заваді вивчення тих необхідних зв'язків, які утворюються між державою і правом в процесі їх існування та розвитку. У цьому сенсі, поняття форми держави має доволі потужний потенціал в частині встановлення кореляцій та взаємних детермінацій між державою і правом, оскільки маючи безпосереднє відношення до держави, воно, тим не менш, може бути визначено лише у правовій формі через відповідні правові інститути, що закріплюють певну форму територіального та адміністративного устрою держави, а також спосіб взаємодії вищих органів державної влади. Це, у свою чергу, виступає додатковим аргументом щодо доцільності збереження синтетичної теорії, яка досліджує одночасно і державні і правові явища, тобто – теорії держави і права.

По-друге, однією з тенденцій розвитку сучасної теорії держави і права, яка, за словами А. Венгерова, еволюціонує до нових форм в описі та поясненні держави [3, с. 17], є переосмислення та удосконалення методологічних засад цієї науки. Це пов'язано не лише з застосуванням нових методів у цій галузі юридичних студій, але й з переосмисленням того, чим саме є правова реальність та правове буття. Як зазначає С. Максимов, у філософсько-правовій методології сформуливались нові альтернативні підходи до осмислення правової реальності, які представляють новий тип світорозуміння, що прагне інтеграції усталених правових підходів і методологій [4, с. 85]. Водночас, наголос на значущості методологічних засад аналізу конкретних державно-правових явищ, понять, категорій теорії держави і права та методології в цілому означає появу нових аспектів або вимірів у вивченні держави і права. Як відомо, методологія завжди відображає певний кут зору на предметне поле дослідження, який висвітлює увесь процес досягнення наукового результату, передбачає використання відповідних засобів, прийомів та способів пізнання [5, с. 25]. Таким чином, говорячи про форму держави, слід визнати, що, з одного боку, поява нових методів, способів та прийомів аналізу державно-правових явищ дозволяє розкрити нові аспекти форми держави, а з іншого боку, ускладнення та зміни форми сучасної держави, виникнення нових типів зв'язків між її елементами істотно актуалізують пошук нових методів її вивчення, а також прогнозування перспектив її розвитку не тільки у тих чи інших конкретних історичних, соціальних умовах, але й з огляду на процеси

глобалізації, які мають незаперечний вплив як на державу, так і на право [6, с. 21-56].

По-третє, актуальності висвітлення методологічних основ аналізу форми держави надає те, що до сьогодення дня в теорії держави і права немає певного загального й усталеного розуміння сутності цього поняття, а також тих структурних елементів, які до нього входять. Це зумовлюється не лише різними теоретичним тлумаченням форми держави, але й застосуванням відмінних методологічних підходів, які роблять акцент на тих чи інших проявах форми держави. Як зазначає Ю. Тихомиров, в історії державно-правової думки наголос робився на різних аспектах побудови держави та її форми. Тому нині потрібно докласти чимало зусиль «для опису і класифікації структурних форм державного організму» [7, с. 125]. У цьому сенсі, пошук і опрацювання загальної моделі теоретичного аналізу форми держави нерозривно пов'язана із розробкою загальної методології такого дослідження. Все вищезазначене робить звернення до проблематики методологічних основ форми держави важливим та актуальним науково-юридичним завданням.

Як вже було зазначено вище, поняття форми держави безпосередньо пов'язано з предметом дослідження теорії держави і права. Справді, якщо виходити із визначення Р. Макуєва, який відносить до предмету аналізу цієї науки «загальні закономірності виникнення, становлення, функціонування розвитку держави і права загалом, певних груп держав, зокрема рабовласницьких, феодальних, капіталістичних, соціалістичних, постіндустріальних... а також інші державні і правові явища» [8, с. 20], то тоді стає цілком очевидним що форма держави органічно входить до предметного поля теорії як класичної, так і сучасної держави і права. У цьому ж контексті можна навести слова О.Малька, який пише: «якщо категорія «сутність держави» відповідає на запитання: у чому полягає головне, закономірне та визначальне в державі, то категорія «форма держави» трактує питання про те, хто і як править в суспільстві, як влаштовані та діють у ньому державно-владні структури, як об'єднане населення на даній території, яким чином воно пов'язано через різноманітні територіальні та політичні утворення з державою в цілому, яка здійснюється політична влада, за допомогою яких прийомів і методів» [9, с. 55]. Утім, навіть здавалося б на подібний очевидний і незаперечний зв'язок форми держави з теорією держави і права, необхідно внести одне істотне уточнення, яке стосується того чи можна асоціювати аналіз форми держави лише з чистим

«державознавством»? Тобто перш, ніж описувати конкретні методи дослідження цього явища, слід визначитися з тим, в яких термінах це варто робити?

Цікаво зазначити, що вже на ранніх етапах розвитку державно-правової думки, це питання ставало предметом дискусій. Зокрема, для Платона форма держави – це певна раціональна конструкція, яка не має коріння ані в праві, ані в державі як такій. Її джерелом є воля правителів (з цього погляду, форма держави має мінливі властивості, оскільки вона може змінюватись не тільки разом із кожним новим правителем, але й в залежності від зміни інтересів та пріоритетів правителя чи правлячої верстви), або мислителів, які пропонують певну ідеальну форму влаштування публічної влади, яка покликана гарантувати процвітання та безпеку як держави в цілому, так і окремо взятих громадян. При цьому, кожна з форм держави, яка породжується волею правителя або правителів завжди схильна до спотворення, яка поступово проходить етапи від тимократії через олігархію та демократію, до тиранії [10, с. 24]. Тому найбільш правильною та стабільною може бути лише така форма держави, яка випливає з чітких раціональних міркувань і є державою, що породжена розумом (подекуди Платон у своєму діалозі «Держава» називає такий розум божественним, а отже ознака «божественності» переноситься й на форму держави). Невипадково Платон вказував, що описана ним держава є «мудро влаштованою», оскільки принципи її організації і побудови випливають з розуму, а отже й держава в цілому (насамперед в частині її форми, оскільки сутність держави як союзу є незмінною) є мудрою, мужньою, розумною та справедливою [11, с. 198]. У разі ж якщо «мудра воля» не надає державі відповідної форми, то ця форма стає залежною від волі правителя, який править та оформлює державу відповідно до власного розуміння та власних пороків. Однак наразі для нас не має принципового значення те, який саме розум породжує форму держави. Принциповим є те, що сама ця форма є чимось зовнішнім по відношенню держави. До речі, це яскраво видно, якщо звернутись до іншого діалогу Платона «Закони», в якому самі закони тлумачиться виключно як інструменти та засоби забезпечення легітимного панування та підкорення людей державою. Як не парадоксально це може прозвучати, але попри всю критику Платонової держави, його усталеним учнем Арістотелем, загальне тлумачення форми держави у цього видатного античного мислителя залишилось практично незмінним. Тобто форма держави, для Арістотеля, це також продукт людського розуму, який надає публічній владі тієї чи іншої форми з метою

забезпечення її оптимальної організації та найбільш ефективного управління. Зокрема, можна навести широковідоме положення Арістотеля про те, що «державна утворюється не лише заради того, щоб жити, але для того, щоб жити щасливо» [12, с. 460]. Тобто зазначена мета може реалізовуватись у більш або менш досконалій державній формі (державна форма асоціювалась Арістотелем переважно з формою державного устрою, яка поставала і як «організація мешканців держави», і як «організація державних посад і верховної влади»). Визначення ступеня досконалості форми держави належить виключно розуму, який водночас може не лише оцінювати ту чи іншу форму, але й винаходити цю форму сам, для того, щоб вона якомога більше наближувалась до призначення держави та її істинних цілей. Щоправда, у своїй «Політиці», він все ж таки робить перші кроки в напрямі визначення форми держави не лише як продукту людського розуму, але й як невід'ємної частини розвитку та еволюції державності. Адже, як зазначав Арістотель, трансформації держави дуже часто мають своїм наслідком потребу видозміни її форми. Чи не більш яскраво це можна продемонструвати на прикладі форми державного устрою, оскільки збільшення території дуже часто призводить по потреби розробки нових моделей управління територіями. Внаслідок чого класична полісна модель потребує на суттєві уточнення й доопрацювання. Згодом ця ідея «зовнішньої форми», яка приписується або встановлюється для держави, була розвинена у середньовічних мислителів, оскільки вони також сприймали державу не стільки як певну самостійну і самодостатню реальність, скільки як продукт цілеспрямованої діяльності. З тією лише відмінністю, що якщо для Античності суб'єктом такої діяльності виступав мудрець або філософ (ідеальний правитель і одночасно носій і творець ідеї досконалої форми держави), то в добу Середньовіччя на його місце заступив Бог.

Фактично, лише з настанням доби Нового часу в Європі було запропоновано тлумачення форми держави не просто як певного «зовнішнього породження», яке, так би мовити, «приписується» матерії публічно-владних і державних відносин, скільки як результату внутрішнього розвитку державності та конституювання публічної влади у певну конкретну та функціонуючу систему. У цьому сенсі, особливий інтерес викликають державно-правові теорії Т.Гоббса та Дж.Локка, кожний з яких уявляв собі форму держави, як специфічний наслідок внутрішнього розвитку публічної влади, який хоча й може змінюватись або удосконалюватись людиною, але не існує як певна зовнішня та самостійна реальність. Згодом ці ідеї набули

подальшого розвитку у дослідженнях мислителів кінця XIX та початку XX століть. Причому, тут можна згадати праці авторів які доволі часто стояли на принципово відмінних методологічних правових позиціях. Наприклад, Г.Еллінек доводив, що усі елементи форми держави виникають з самої природи державно-владних відносин і постають проявами тих фундаментальних властивостей, без яких ми взагалі не можемо уявити собі державу. Зокрема, форма державного устрою пов'язана з характером територіального поділу публічної влади та її організації в межах тих територій, які утворюють державу. Причому, для Г. Еллінека територія держави хоча й може тлумачитися у фактичному або юридичному значенні, але у будь-якому разі в процесі взаємодії з публічною владою вона завжди набуває певної форми, коли йдеться не просто про географічний простір (земля та вода, де держава, за словами Г.Еллінека, може розвивати свою діяльність), а саме про територію публічної влади, коли державна влада вступає у певні зв'язки з «владою комунальних союзів» [13, с. 383-384]. Так само з поняття держави та факту її об'єктивного існування Г.Еллінек виводив положення про внутрішню необхідність постання форми правління, яке визначає внутрішню структуру публічної влади, а також порядок співвідношення компетенцій вищих органів державної влади. Не дивлячись на усі розбіжності з державно-правовими Г. Еллінека, К. Бергбом також доводив положення про те, що форма держави є результатом внутрішньої генези публічно-владних відносин і не може тлумачитися як певна суто раціональна конструкція, що приписується державі певним індивідуальним або колективним розумом. У цьому ж контексті варто згадати дефініцію держави Л.Дюгі. На думку цього визначного французького юриста, держава – це не просто будь-який суспільний союз, де є диференціація політичної влади, а лише такий союз, в якому зазначена диференціація набула відповідного рівня та форми, що дозволяє її описувати як таку, якій належні конкретні властивості та характерні формальні ознаки [14, с. 25]. Тобто держава без форми, чи точніше така, в якій публічна влада не набула чітких формальних ознак і властивостей, не може вважатися державою у точному значенні цього поняття. Так само цікаво навести слова визначного російського дослідника та правознавця М. Коркунова, який також описував державу як певну форму організації влади і державного примусу [15, с. 293]. Тобто, на його думку, наявність певної форми публічної влади є вихідною умовою як історичного конституювання держави, так і самого її існування. У світлі висловленої вище тези про спільність у тлумаченні поняття форми держави представниками різних державно-правових

поглядів, доволі показовим є те, що Н. Алексєєв, який дотримувався прямо протилежних поглядів на сутність держави та на процес її походження, у власному визначенні цього поняття також акцентував увагу на її формальних властивостях, описуючи її як певну форму союзного об'єднання індивідів, в якому реалізується публічна влада [16, с. 37-39]. Не наводячи інших визначень та теоретико-методологічних підходів до обґрунтування безпосереднього зв'язку між державою та її формою, коли остання тлумачиться саме як результат внутрішнього постанов державності та її інституціоналізації, зазначимо лише що на початку ХХ століття на її підтримку висловився цілий ряд провідних вітчизняних та зарубіжних юристів. Згодом, вже всередині ХХ століття, було запропоновано цілий ряд нових аргументів, які ставали на заваді будь-яким намаганням представити форму держави виключно як певне раціоналізоване уявлення про найліпший спосіб організації та функціонування публічної влади. Справді, переконання в наявності такої універсальної раціональної форми, фактично, закриває будь-які перспективи дослідження того об'єктивного розмаїття форм держав, яке спостерігається як в історії держави, так і в сучасному державознавстві [17, с. 27].

Наразі, на початку ХХ століття такий методологічний підхід є домінуючим. В його основі лежить ідея про те, що будь-яка держава завжди має як певну сутність, так і певну форму. При цьому, факт варіабельності форми держави не означає того, що вона взагалі не підлягає будь-яким науковим узагальненням або класифікації. Як раз навпаки, той факт що публічна влада завжди є в певний спосіб структурованою лише підтверджує думку про те, що теорія держави і права може і повинна аналізувати форму держави як певне родове поняття, яке має універсальні властивості (у тому сенсі, що будь-яка держава на будь-якому суспільно-історичному етапі свого розвитку завжди має певну чітко визначену форму) і об'єктивується у певних конкретних формах (причому ознака варіативності притаманна як формі держави в цілому, так і її окремим елементам).

Іншою складною методологічною проблемою, яка постає перед теорією держави і права є питання про доцільність і коректність дослідження форми держави виключно в межах «державознавства» (коли поняття «держава» і «право», якщо й не діаметрально протиставляються, то принаймні істотно розводяться як такі, що мають відносно самостійне значення та достатньо високий рівень автономності). До певної міри ця проблема є головною причиною виникнення суперечок щодо обґрунтованості розподілу загальної теорії держави і права на дві

відносно самостійні сфери досліджень, якими є теорія держави та теорія права (про це йшлося на самому початку нашої статті). Однак, як відмічає С. Капітонов, подібний спосіб аналізу має цілий ряд змистовних вад, головна з яких полягає у тому, що сама держава постає у тому числі й як певне правове або юридичне явище, адже сам факт державного гарантування публічної влади (в тому числі й у частині її структури та порядку функціонування) обов'язково включає у себе юридичний момент [18, с. 23-24]. Це те, що зазначений автор описав поняттям «юридичного парадоксу держави». Таким чином, з погляду розробки загальної методології аналізу та класифікації форм держави, видається цілком слушним і правильним використовувати як державознавчі, так і правознавчі поняття й категорії. Більше того, як вже наголошувалось вище, методологічна цінність поняття форми держави значною мірою полягає у тому, що воно дозволяє продемонструвати єдність і взаємодію публічно-владного і правового елементів в процесі формування, розвитку й трансформації держави.

Враховання двох вказаних методологічних передумов аналізу поняття форми порушує наступну фундаментальну проблему, яка пов'язана з методологічними підставами класифікації самих форм держави. Усталеним теоретико-методологічним прийомом дослідження і типологізації форм держави, є опис основних її елементів, кожен з яких може бути класифікований. Це дозволяє говорити про два основні методи аналізу форми держави: а) аналіз форми держави в цілому; б) аналіз елементного складу форми держави із застосуванням методу похідної класифікації, коли форма держави в цілому стає варіативною величиною залежно від специфіки поєднання властивостей окремих елементів форми держави.

У першому випадку, як доводить В.Чиркін, є підстави для того, щоб виділити три основні державні форми, якими є: монархічна, полікратична та сегментарна форми [19, с. 80]. Монархічна форма держави, на думку цього авторитетного юриста, характеризується високим рівнем централізації публічної влади, коли вся система влади чітко розбудовується (як інституціонально, так і територіально) навколо певного центру, який є не лише джерелом будь-якої управлінської активності, але й здійснює весь поточний контроль за станом держави та функціонуванням її апарату. Зрозуміло, що для монархічної форми держави виявляються цілком зайвими такі інститути як: поділ влади, місцеве самоврядування, територіальні автономії, децентралізація тощо, а також практично усі без виключення демократичні методи взаємодії з суспільством і громадянами.

Водночас, в системі державного управління для монархічної форми держави спостерігаємо істотні зрушення в частині максимального переважання субординаційних типів зв'язків над реординаційними та координаційними. На відміну від цього, полікратична форма держави характеризується широкими практиками застосування принципу поділу влади у поєднанні з механізмом «стримувань і противаг», розмежуванням компетенції між різними рівнями державного управління, застосуванням різноманітних самоврядних практик, формування автономних областей та регіонів, які отримують максимально широкий повноваження в частині управління регіональним розвитком, стимулювання активної участі громадянського суспільства в процесі державного управління, формуванням різноманітних та ефективних механізмів демократичної взаємодії між державою і суспільством. Нарешті, сегментарна форма держави постає своєрідним перехідним станом, який дозволяє трансформації форми держави як від полікратичної форми до монархічної, так і навпаки. Чи не найбільш широко і комплексно цей тип форми держави висвітлений у дослідженнях в галузі транзитології, які набули активного розвитку ще з 70-х років минулого століття.

Що ж класифікаційної методології, яка спирається на визначення специфіки окремих елементів форми держави, то вона сьогодні доволі всебічно представлена як у вітчизняній, так і в зарубіжній (особливо російській) юридичній науці. Хоча навіть й серед тих дослідників, які застосовують цю методологію типологізації форми держави можна зустріти дещо відмінні погляди як щодо самої номенклатури елементів форми держави (у цьому сенсі, до сьогоднішнього дня має чимало прихильників підхід, який засновується на визнанні лише двох елементів форми держави, якими є форма державного правління та форма державного устрою, тоді як інші фахівці-юристи обґрунтовують потребу застосування моделі, яку входять три елементи форми держави, коли до двох згаданих додається ще й державно-правовий або політичний режим).

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного нами дослідження, можемо сформулювати наступні висновки. По-перше, важливим кроком на шляху розробки нової методології аналізу форми держави стала відмова від і інтерпретації у як зовнішньої раціональної моделі (конструкції), що у той чи інший спосіб «нав'язується» державі ззовні і трансформує публічно-владні відносини відповідно до системи ідей і принципів, носіями яких є владна еліта або окремо взяті правителі. Таким чином, відповідно до нових теоретико-методологічних постулатів, форму

держави було витлумачено як логічний та історично необхідний результат внутрішнього конституювання публічно-владних відносин, їх інституціоналізації та оформлення, унаслідок чого аналіз держави дозволив виділити в ній як сутнісний, так і формальний аспекти. По-друге, методологічне розв'язання проблеми типологізації форм держави в сучасній теорії держави і права передбачає вивчення цього явища щонайменше на двох рівнях: а) форма держави в цілому, коли визначаються універсальні властивості форми організації і функціонування публічної влади, що, власне, і є методологічною основою для визначення тих чи інших типів форми держави; б) окремі елементи форми держави, коли досліджується специфіка організації публічної влади, характер розподілу компетенції між вищими органами державної влади, особливості механізмів, способів та прийомів здійснення державою публічної влади. Подібний методологічний плюралізм є цілком прийнятним явищем, оскільки він надає можливість вивчати форму держави не лише під різними кутами зору, але й здійснювати компаративний аналіз конкретних елементів форми держави, як у діахронічному, так і в синхронічному вимірах. По-третє, дедалі ширше застосування поняття форми держави у сучасній теорії держави і права при проведенні фундаментальних теоретичних студій пояснюється його значним методологічним потенціалом, який дозволяє описати процеси генезису державності як в контексті змін правової системи (насамперед в частині зміни співвідношення та появи нових типів взаємозв'язків між державою і правом), так і з погляду удосконалення структурної організації системи публічної влади. Водночас, у дещо більш широкому контексті це дозволяє методологічно представити державу як органічну цілісність змісту і форми, що, у свою чергу, є підставою для застосування цілого ряду фундаментальних філософських методів а галузі теорії держави і права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Морозова Л. А. Теория государства и права / Л. А. Морозова. – М. : Изд-во «Эксмо», 2005. – 448 с.
2. Алексеев С. С. Государство и право / С. С. Алексеев. – М. : ТК Велби ; Изд-во «Проспект», 2008. – 152 с.
3. Венгеров А. Б. Теория государства и права / А. Б. Венгеров. – М. : Изд-во «Омега-Л», 2013. – 607 с.
4. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації / С. І. Максимов. – Х. : Право, 2010. – 336 с.
5. Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.

6. Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век / И. И. Лукашук. – М. : Спарк, 2000. – 279 с.
7. Тихомиров Ю. А. Государство : [моногр.] / Ю. А. Тихомиров. – М. : Норма ; ИНФРА-М, 2013. – 320 с.
8. Макуев Р. Х. Теория государства и права / Р. Х. Макуев. – М. : Норма ; Инфра-М, 2010. – 640 с.
9. Малько А. В. Теория государства и права / А. В. Малько. – М. : Юристь, 2006. – 304 с.
10. Халин К. Е. История политических и правовых учений / К. Е. Халин. – М. : ТК Велби ; КноРус, 2006. – 160 с.
11. Платон. Государство / Платон // Собрание починений : в 4 т. – М. : Мысль, 1994. – Т. 3. – С. 79–420.
12. Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения : в 4 т. – М. : Мысль, 1982. – Т. 4. – С. 375–644.
13. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – СПб. : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2004. – 752 с.
14. Дюгі Л. Конституційне право: Загальна теорія держави / Л. Дюгі. – Одеса : Юрид. л-ра, 2005. – 1008 с.
15. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2004. – 430 с.
16. Алексеев Н. Н. Очерки по общей теории государства. Основные предпосылки и гипотезы государственной науки / Н. Н. Алексеев. – М. : Зерцало, 2008. – 216 с.
17. Сорокина Ю. В. Актуальные проблемы теории и философии права / Ю. В. Сорокина. – М. : Норма ; ИНФРА-М, 2013. – 304 с.
18. Капитонов С. А. Юридический парадокс государства / С. А. Капитонов. – СПб. : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2012. – 317 с.
19. Чиркин В. Е. Сравнительное государствоведение / В. Е. Чиркин. – М. : Норма ; ИНФРА-М, 2011. – 448 с.